

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ІМ. ПЕТРА ЯЦИКА КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

І В А Н
Л И С Я К - Р У Д Н И Ц Ь К И Й

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ

ТОМ 1

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ

КНИГА 1

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2026

Іван Лисяк-Рудницький

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ

УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Завдання, що його ставить собі дана доповідь, — це спроба схарактеризувати Україну з типологічного погляду та здефініювати ті риси, що визначають її як історичну одиницю. Я цілком свідомий ризикованості цього почину та небезпек, що криються в дешевих узагальненнях. Тому намагатимуся не виходити поза межі того, що можна перевірити емпірично.

Ще заки пірну в тему, хотів би коротко з'ясувати мої теоретичні засновки. Я вірю в існування чогось такого, що згрубша можна назвати «національним характером». Однак це не треба фальшиво розуміти в натуралістичному сенсі. Бо це явище належить до суспільно-культурної, а не до біологічної сфери. Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично, й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати або асимілювати підірвні впливи. Дуже важлива наступна обставина: національний характер, або культурний тип, не являє собою чогось абсолютного, унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам. Це спостереження важливе з методологічного погляду. Оцінюючи подібності та різниці, що існують між націями, та застосовуючи порівняльну методу, ми спроможні

здефініювати відносну оригінальність даного національного типу й ступінь його споріднености з іншими народами.

Заголовок цієї доповіді говорить про те, що Україна перебуває «між Сходом і Заходом». Але яке значення даємо цим поняттям, «Схід» і «Захід», у застосуванні до української історії?

Оскар Галецький стверджує¹, що поняття «Захід» часто вживають як синонім «Європи». Згідно з думкою Галецького, це утотоження означає підмінювання цілоти частиною (т.зв. *pars pro toto*), що легко приводить до неясностей. У самій Європі можна легко відрізнити кілька географічних зон, що з них Західна Європа тільки одна. Захід у вужчому й точному розумінні — це атлантийська окраїна континенту: Англія, Франція, Нідерланди. Але європейський суходіл обіймає й інші обшири, які не менше європейські й тому, в ширшому значенні слова, не менш «західні», ніж атлантийська зона.

У формулі «Україна між Сходом і Заходом» поняття «Захід» стосується Європи в цілому. Україна «західня» остільки, поскільки вона становить органічну складову частину європейської спільноти народів. І тут не йдеться про простий факт фізичної географії. Для історика Європа — це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона — сім'я народів, які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культурну і суспільну спадщину. Не все, що географічно розташоване в Європі, належить до неї історично. Наприклад, колишня Оттоманська імперія, що впродовж кількох століть обіймала велику частину європейського континенту, напевне не входила до складу європейської спільноти. Це саме стосується мусульманських держав середньовічної Іспанії. Більшість істориків згідна з тим, що Московщину-Росію XIV—XVII століть не слід уважати за європейську по своїй суті країну. Загальновідомо, що «європеїзація», чи пак «окциденталізація», Росії наступила щойно внаслідок реформ Петра I. Але навіть багато російських мислителів вважали цю європеїзацію проблематичною.

Україна ніколи не пережила доби насильного й раптового «узахіднення», аналогічної з царюванням Петра в російській історії. І в цьому аж ніяк нема нічого дивного. Країна, що від своїх початків була суттєво європейською, — і в цьому значенні «західньою», — не потребувала асимілюватися до Європи шляхом наглого, революційного

перевороту. Проте європейський характер України скріплювався завдяки впливам і контактам з іншими європейськими країнами. З котрою частиною європейської спільноти підтримувала Україна найтісніші зв'язки? Не з атлантийською, себто західноєвропейською, зоною. Щоправда, ще з часу Київської держави існували стосунки між Україною й Францією та Англією, що їх можна простежити теж в усі інші епохи української історії; але вони завжди залишалися радше спорадичними. Коли модерні українці говорять про «Західню Європу», вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, — добре або зле, — «Захід» в очах українського народу. Ще тіснішими були зв'язки з країнами, що положені на схід від німецької етнічної території, що для них у науковій літературі викувано термін «Середньо-Східня Європа» (*Ostmittel-Europa, East Central Europe*): Чехія, Угорщина, Польща, — особливо остання. Крім цього, треба згадати про балтицькі й скандінавські обшири: Литву, що з нею Україна впродовж двох століть, від половини XIV до половини XVI, перебувала у прямому політичному зв'язку, та Швеція, звідки вийшов стимул до створення Київської держави.

У цьому місці дозволимо собі перервати обговорення західніх первнів у формації українського національного типу; до нього повернемося трохи згодом. А тепер візьмемо під розгляд не західні, а східні елементи.

Нехай мені вільно буде зробити тут одне зауваження на маргінесі основних висновків. Серед народів східньої половини європейського континенту спостерігаємо одну дивну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідніх (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. «Польща — забороло західньої, католицької культури»; «чехи — єдина слов'янська нація з західнім життєвим стандартом»; «Угорщина — що її Золота Булла одночасна з англійською Великою Хартією»; «румуни — горді нащадки римських легіонерів». Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, — принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами.

Але вернімося до нашого українського конкретного випадку. Я стверджував суттєво західній, себто європейський, характер України. Але це не значить, що я заперечую існування сильних незахідних елементів в українському національному типі. Під впливом сил, що променювали зі Сходу, загальноєвропейські прикмети зазнали змін,— хоч вони не були знищені й заступлені іншими.

Але яке значення має в контексті української історії поняття «Схід», «Орієнт»? Цей термін застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східного християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття «Схід» між собою цілком не пов'язані. Крім цього, хоч обидва «Сходи» відігравали першорядну роль в розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб.

Почнемо від Сходу євразійських номадів. Предки українського народу були від непам'ятних часів землеробами. Вони заселяли смугу лісостепу, що простягається від карпатського підгір'я до східних допливів Дніпра. На південь від тієї території прадавньої рільничої культури лежали відкриті степи, що по них мандрували кочовики. До перших століть християнської ери номади південноукраїнських степів були іранського походження. Здається, що між скитськими й сарматськими чабанами й войовниками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини. Якщо вірити етнологам, сліди іранського впливу можна досі знайти в українському й російському фолкльорі. Становище змінилося ґрунтовно, коли, внаслідок Великого переселення народів, на зміну іранській окупації степів прийшла тюркська. Починаючи гунською навалою в IV стол. по Хр. і кінчаючи зруйнуванням Києва монголами в половині XIII століття, кілька великих хвиль євразійських кочових орд, переважно тюркського походження, кидалися одна по одній прибоєм на українській землі. Після цього в понтійських степах уже не появлявся жоден новий кочовий народ. Але з поділів Монгольської імперії виникло, як одна з держав-спадкоємиць, Кримське ханство, що в XV ст. стало васалом Оттоманської Порти. Національним промыслом кримських татарів було людоловство. Україна зазнавала майже щорічних татарських набігів, що приносили їй невимовне горе. Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської

загрози становила центральну проблему в українській історії аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II.

Наведені факти самі собою добре відомі, але наше завдання витягнути з них деякі загальні висновки. Знаходимо аналогію між Україною й такими орієнтальними країнами, як Єгипет, Месопотамія й Іран, що теж були виставлені на періодичні номадські наїзди. Проте різниці тут більше вагомі, ніж подібності. По-перше, українське хліборобство, на відміну від згаданих країн Близького Сходу, завжди належало до європейського, індивідуального типу, а не до типу «гідралічної агрикультури», — щоб ужити терміна Карла Вітфогеля, — що характерична для сухої зони, де збереження осілої цивілізації в річкових долинах і оазах залежало від існування централістично керованих споруд для наводнення². По-друге, в Україні не було чіткого, визначеного самою природою, розмежування між землями хлібороба й кочовика. Підсоння понтіїських степів континентальне, але не в більшій мірі, ніж підсоння американського Середнього Заходу. Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричинювало відсутність виразної граничної лінії між заселеною країною й так званим «Диким полем». Ця лінія була дуже мінливою і динамічною. Щоб бути точним, тут узагалі не доводиться говорити про лінію, але радше про граничну смугу, широкий пояс рубіжних земель. Тут надibuємо сугестивну паралелю між українським і американським історичними процесами. Фредерік Джексон Тернер пропонував, щоб американську історію досліджувати з погляду великого колонізаційного процесу, що в його ході Дикий Захід, — цей відповідник українського Дикого поля, — зазнав ступневого освоєння та пристосування до осілого, цивілізованого побуту³. Вважаю, що Тернерова «теза пограниччя» (Frontier Thesis) могла б творити дуже плідний методологічний засіб й у вивченні української історії. Але й тут знов не можна перенапружувати паралелю. Відношення сил, що існувало між англосакськими американцями й індіанськими тубільцями, було зовсім інше, ніж між українцями й тюркськими народами. У випадку Америки рух експансії на захід був безперервний і безповоротний. Зате у випадку України границя впродовж віків коливалася то в цей, то в той бік. Слов'янська хліборобська колонізація раз у раз вирушала на підбій Дикого поля,

намагаючися стати міцною ногою на берегах Чорного моря; це були завоювання як плуга, так і меча. Але ці передові позиції хліборобської культури періодично заливали хвилі номадизму. Кому пощастило врятуватися від смерті або полону, тому доводилося шукати порятунку в більш захисних північних і західних сторонах, прикритих лісами, горами й болотами. Але татарські набіги деколи доходили навіть до цієї безпечнішої зони. Ця вікова, епічна боротьба скінчилася щойно в другій половині XVIII стол., коли після остаточного знищення Кримського ханства українське селянство тривало заселило понтійські степи.

Який вплив на формування українського національного типу можна приписати цим зв'язкам з євразійськими кочовиками? Це був передусім могутній гальмівний чинник. Велетенські втрати в людях, матеріальних добрах і культурних цінностях, що їх потерпіла Україна, очевидні. Тут треба особливо підкреслити знищення міст. Київська Русь уже посідала розвинене міське життя. Але під час великої монгольської навали в XIII ст. ці городські центри систематично зрівнювано з землею. Мусимо теж згадати про перерізання торговельних шляхів, що відіграло велику роль в занепаді квітучої культури середньовічної Руси. Цей занепад почався вже навіть до появи татарів, як наслідок грабіжницьких дій їхніх попередників, печенігів і половців.

Але це тільки частина цілої картини. Другий бік — це внутрішнє перетворення українського суспільства під впливом того виклику, що його ставило Дике поле. Тут можна ще раз звернутися до американської аналогії. Згідно з Тернером, «пограниччя», що під ним слід розуміти переходову смугу між заселеними землями й Диким Заходом, було визначальним фактором у формуванні американського національного характеру. Людина пограниччя — піонер і ковбой — стала в багатьох відношеннях репрезентативним американцем. Звичаї й установи, ще виникли в умовах пограниччя, забарвили собою весь американський побут, не виключаючи землі давнього поселення вздовж східного побережжя. Ці твердження можна, з відповідними змінами, прикласти й до української історії, може, навіть з більшим правом, ніж до американської. Українською людиною пограниччя був козак, що в XVI—XVII століттях став репрезентативним типом свого народу. Треба зауважити, що навіть

у тих областях України, наприклад, Галичині, що фактично не були охоплені козацьким рухом, знаходимо незчисленні народні пісні, що прославляють козаків. У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення загрожених пограничних земель. Воно становило авангард української селянської колонізації, але при цьому воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татарів. (Подібно американські піонери багато дечого навчилися від індіан). Однак згодом військова організація, що спонтанно виросла на пограниччі, почала ступнево відігравати щораз важливішу роль теж у житті осілого запілля. Україна, що раніше входила до складу великого князівства Литовського (т. зв. Литовсько-Руська держава), після Люблінської унії (1569) опинилася під пануванням Польщі. Польська Річ Посполита була неспроможна забезпечити своїм українським провінціям ефективну охорону проти постійної татарської загрози. У той же час Польща накинута Україні суспільний устрій, чужий і ненависний більшості українського народу. У конституційних рамках Речі Посполитої, де монополія влади належала шляхті, а селянство було цілком закріпачене, не було місця на верству вільних і озброєних «фермерів». Польські намагання знищити козацьку військову організацію приводили до напруження, що постійно зростало й нарешті в 1648 році вибухло великою революцією. Після перших боїв між козацькими й польськими силами населення «волости» (запілля) майже поголовно піднялося проти польського режиму. Тепер «показачилося» багато людей, що зовсім не були козаками в первісному значенні пограничних войовників, але радше належали до селянства, міщанства чи навіть дрібної православної шляхти. Військова організація пограниччя поширилася на розлогі простори, звільнені від польського панування, та послужила як основа нового суспільного й адміністративного ладу. Наприклад, козацькі військові з'єднання, полки й сотні, тепер перетворилися на територіальні адміністративні одиниці. Офіційною назвою нового політичного організму, української Козацької держави, було «Військо запорозьке». Революція 1648 року теж спричинилася до прийняття нової національної назви. Слово «Україна» означає, на думку багатьох, «погранична земля» й спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козаччина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волюсть сприяло поширенню

й популяризації назви «Україна», що її тепер стали уживати — зразу тільки в розмовній мові, — як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім'я ступнево замінило традиційне, «Русь», що виводилося від середньовічної Київської держави.

Підсумовуючи цю частину доповіді, можемо зробити наступні висновки. «Схід» євразійських номадів мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: по-перше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, по-друге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу. Проте це ще не робило самої України євразійською. Іншими словами, євразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була «інтерналізована», вона не стала складовою частиною українського національного типу. Другий великий східний вплив — грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція — діяв зовсім відмінним способом: зсередини, формуючи саму духовість суспільства.

Я переконаний, що більшість з-поміж присутніх у цій аудиторії знають чарівне оповідання про «пробу вір», що входить до староруської «Повісти временних літ». Повість розказує про те, як Володимир Великий київський виправив посольства до різних країн, щоб пізнати їхні релігії, та як врешті князь і його радники, захоплені звітом про красу візантійських церковних відправ, вирішили прийняти християнство з Константинополя. Це тільки легенда чи, точніше, мандрівний літературний мотив, правдоподібно, позичений літописцем з чужого джерела. Все-таки цей переказ можна розглядати як вказівку на те, що грецьке християнство саме своїм естетичним аспектом було особливо близьке й рідне народові Київської Русі.

Але деякі новітні українські історики, — наприклад, визначний дослідник середньовічної та церковної історії С. Томашівський, думають, що вибір Володимира був трагічною, епохальною помилкою. Бо через прийняття християнства в його східній постаті Русь-Україна засудила себе на духовний застій і безплідність та замкнула собі шлях до того, щоб стати повноправним членом європейської спільноти. Цей погляд перегукується з відомою теорією Арнольда Тойнбі, який у своїй схемі «цивілізацій» світу рисує гостру поділову лінію між західньою цивілізацією, що обіймає католицькі

й протестантські нації Європи, разом з їхніми заморськими відгалуженнями, та «східнохристиянською цивілізацією», себто середньовічною Візантією й її модерним спадкоємцем — Росією.

Що можемо сказати на ці теорії? Передусім мусимо тямити, що вибір, зроблений Володимиром, не був випадковий. Він був передрішений тією обставиною, що українські землі належали до сфери променювання грецької й гелленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрищення Руси. Починаючи з VII століття перед Хр., побережжя південної України й Криму було засіяне грецькими колоніями. Між приморськими грецькими містами-державами та протослов'янськими племенами в глибині країни існували торговельні й культурні зв'язки. Більшість цих поселень загинула під час Великого переселення народів, але деякі таки збереглися. Київська держава, що народжувалася, від самого початку й ще довго до своєї християнізації підтримувала різноманітні зносини з візантійським світом.

Крім цього, Східня імперія в X ст., за панування великої Македонської династії, саме перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили. У той час Візантія могла, мабуть, більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Північної й Середньо-Східньої Європи. Пересадження багатой грецько-візантійської культури, — почасти запозиченої прямо з Царгороду, а почасти присвоєної в її болгарській версії, — на сприйнятливий ґрунт молодій слов'янській країні дало спонуку до швидкого культурного розквіту Київської Руси, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи. Правда, візантійство, не зважаючи на весь свій блиск і вишуканість, на довшу мету зраджувало деякі разучі прояви кволости. Воно було радше статичним, і йому бракувало того надзвичайного динамізму й творчої снаги, що їх латинське християнство розгорнуло після 1000 року, у романську і готичну епохи. Однак ми маємо право зробити наступне гіпотетичне твердження: здається правдоподібним, що коли б не наїзди кочовиків, Київська Русь була б спромоглася на те, щоб перебороти візантійську статичність та дотримати кроку з загальним європейським прогресом. Це припущення знаходить своє підтвердження в тому факті, що домонгольська Русь, хоч перебувала в церковній залежності від Царгороду,

ніяк не була духово ізольована та ворожо настроєна до латинського Заходу, якщо не рахувати принагідних богословських полемік.

У цьому місці можемо знову підхопити нитку наших попередніх висновків стосовно західного первня в українському національному типі. Київська держава відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважено східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою. Багатозначний факт, що політичний візантинізм залишився цілком чужий Київській Русі. (Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві в часи його піднесення, де вона сполучилася з державною організацією, сформованою на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди). У домонгольській Русі, як на середньовічному Заході та на відміну від Візантії й Москви, державна й церковна влади були не злиті, а розділені, причому кожна з них була автономною у своїй власній сфері. Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи. На це склалися наступні чинники: суспільний лад, що його характеризували договірні відносини; пошанування прав і гідності індивідуума; обмеження монархічної влади князя боярською радою й народним вічем; самоуправне життя міських громад; територіальна децентралізація на квазіфедеративний кшталт. І цей свободолюбний, європейський по своїй суті, дух притаманний і українським державним організаціям пізніших епох. Галицько-Волинська держава XIII—XIV століть виразно еволюціонувала до февдального устрою. Дозрілий февдалізм, включно з февдальним парламентаризмом, знаходимо в Литовсько-Руській державі XIV—XVI століть. Козацька держава XVII—XVIII століть посідала становий устрій (Ständestaat, society of estates). І це не був випадок, що в XIX ст., в добу, коли Україна була політично асимільована Росією, всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встояла відроджена 1917 року самостійна українська держава, вона, певно, була б примістилася в скалі західних конституційних форм. Українська громадськість у своїй більшості бажала демократичної республіки з соціалістичним забарвленням, а консервативна меншість схилялася до конституційної монархії.

Етос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовній традиції східного християнства. Але поскільки країна рівночасно була у своїй соціальной і політичній структурі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. У релігійній сфері це зробило Україну класичною країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східного обряду. Вона сильно позначилася серед більшості українського народу, що дотримувалася православія, а також серед українців-протестантів. За приклад може служити Київська академія, розбудована митрополитом Петром Могилою, що стала головним інтелектуальним центром цілого греко-православного світу та у своїй організації й програмі навчання йшла за прикладом західних університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз і в мистецтві, в стилі так званого українського (або козацького) барокко, який в оригінальний спосіб сполучив візантійські й західні первні.

Приходимо до наступного висновку. Україна, — розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох, — намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не зуміла його повністю виконати. Україна наближалася до цієї синтези в великі епохи своєї історії, за Київської Русі й за козаччини XVII століття. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього.

ПРИМІТКИ

1. Див. Oscar Halecki, *The Limits and Divisions of European History* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1962).
2. Див. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power* (New Haven and London: Yale University Press, 1957).
3. Див. Frederick Jackson Turner. *The Frontier in American History* (New York: Henry Holt, 1920).

ЗМІСТ

<i>Ярослав Грицак</i> Іван Лисяк-Рудницький: історик, публічний інтелектуал, мислитель	i
<i>Петро Лисяк-Рудницький</i> Передмова	xxxiii
<i>Омелян Пріцак</i> Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор»	xxxvi
<i>Ярослав Грицак</i> Передмова від упорядника до першого видання «Історичних есе»	xlv

Іван Лисяк-Рудницький

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ

Україна між Сходом і Заходом	1
Формування українського народу й нації (методологічні завваги)	12
Поняття «народу» й «нації»	12
Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй	32
Проблеми термінології та періодизації в українській історії	45
Періодизація	45
Термінологія	48
Феодалізм	52

Дослідження з козацької історії	60
Розмова про барокко.....	71
Переяслав: історія і міф.....	79
Польсько-українські стосунки: тягар історії	94
Зауваження до коментаря професора В. Сукенницького.....	127
Українські відповіді на єврейське питання.....	132
Зауваження до статті професора Цві Гітельмана «Соціально-політична роль євреїв в Україні»	156
Роля України в новітній історії	167
Постановка проблеми	167
Методологічні прийоми	170
Регіональні різновиди.....	177
Відповідь	186
Інтелектуальні початки нової України	199
I. Шляхетська доба (до 1840-х років)	199
II. Народницька доба (1840—1880)	204
III. Модерністична доба (від 1890-х років до Першої світової війни)	212
IV. Погляд назад.....	219
Структура української історії в XIX столітті	221
I. Історіографічний вступ.....	221
II. Хронологічна схема	226
Каразин і початки українського національного відродження ..	233
Іполіт Володимир Терлецький.....	255
Життя.....	255
Твори	266
Політична думка.....	268
Місце Терлецького в еволюції української політичної думки ..	280

Козацький проєкт Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей	291
Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку	308
Михайло Драгоманов	326
Із Драгоманівських студій	334
I. Погляд на український історичний процес	334
II. Відношення до сусідів на трьох фронтах	338
Драгоманов як політичний теоретик	346
Вчений, публіцист і політичний мислитель	346
Ліберальне ядро	348
Ліберал за умов соціального та національного пробудження мас	358
Етичний соціалізм	365
Відродження України як нації	376
Драгоманівська програма для Росії і Східної Європи	392
Перша українська політична програма: «Переднє слово» до «Громади» Михайла Драгоманова	404
I. Михайло Драгоманов і його місія	404
II. Погляд на «Переднє слово» до «Громади»	410
III. До критики драгоманівської програми	418
Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин	435
Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст.	452
Іван Франко у своїх німецьких писаннях	470
Українці в Галичині під австрійським пануванням	480
Вплив австрійського просвіченого деспотизму	480
Інтелектуальне пробудження	483
Революція 1848 р.	486

Від неоабсолютизму до австро-польського компромісу	490
Характер польсько-українського конфлікту	492
Російська та українська ідея в Галичині	496
Поява радикалів	502
«Українське завоювання»	504
«Нова ера» і формування українських політичних партій	509
Політична боротьба у 1900—1914 роки	512
Початок війни	516
Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності	526
Праця Пола Р. Магочія: декілька критичних зауважень	528
Русофільський напрямок	533
Русофільський напрямок	536
Закарпатське народовство і початки української орієнтації ..	539
Динаміка націотворчих процесів у міжвоєнному Закарпатті ..	543
Автономна Карпатська Україна, 1938—1939: кінець пошуків національної ідентичності	547
Український національний рух напередодні Першої світової війни	550
<i>Коментарі</i>	566
<i>Показчик імен</i>	601